

4. Огієнко І. Складня української мови (Ч. 10); Частина друга; Головні й пояснювальні члени речення / І. Огієнко. — Жовква : Друкарня О.О. Василяян, 1938. — 240 с.
5. Огієнко І. Що таке речення / І. Огієнко. — Жовква : Друкарня О.О. Василяян, 1938. — 240 с.
6. Огієнко І. Головні й пояснювальні члени речення / І. Огієнко. — Жовква : Друкарня О.О. Василяян, 1938. — 240 с.
7. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике : в 4-ох т. / А.А. Потебня. — М. : Учпедгиз, 1958. — Т. 3. — 551 с.
8. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис / І.Р. Вихованець. — К. : Либідь, 1993. — 354 с.
9. Огієнко І. Початкова граматика української мови: Морфологія і складня / І. Огієнко. — Жовква, 1937. — 288 с.

The article reveals the scientific foundations of grammatical works by Ivan Ogienko, emphasizes the topicality of many views of Ivan Ogienko, a scholar-patriot, has extremely important role in the development of syntax science, grammatical terminology based on national principles in particular.

Key words: grammar, syntax, grammatical terminology, simple sentence, history of Ukrainian linguistics.

Отримано: 11.11.2015 р.

УДК 001(477)(092);811.161.2;001

Н. Б. Ладиняк

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ В ПРАЦЯХ ІВАНА ОГІЄНКА

У статті схарактеризовано погляди Івана Огієнка на формування української національної термінології. Учений у своїх працях довів, що сформована на питомій лексичній основі термінологія є найближчою для носія мови, а зрозумілий широкій аудиторії читачів науковий стиль формує культуру усього народу. До терміна Огієнко висував такі вимоги: він повинен мати рідномовну основу; найповніше відбивати сутність поняття; бути однозначним.

Ключові слова: термін, терміносистема, національна термінологія, спортовий термін, наукова мова.

Повноцінне функціонування мови виявляється в розвинутій системі її функціональних стилів, багатстві мовних засобів, а стан наукової термінології свідчить про стан науки певного етносу. «У кожного народу, що має свою історію, що має право на самостійне існування, — зазначав Іван Огієнко, — та чи інша виробленість наукової термінології свідчить собою про його культурний зріст, про його культурне становище. Не може бути науки, раз на вислів її недостає термінів. Не може бути гарного, культурного розвою, коли вчені марнотратимуть свій дорогий час на суперечки про форму» [6, с.417]. Ця думка вченого, припускаємо, є актуальною й для сьогодення.

Мета нашого дослідження — схарактеризувати погляди Івана Огієнка на формування національної термінології, спроектувавши їх на проблеми сучасної української науки.

Справа наукової термінології, як слушно спостеріг Іван Огієнко, – дуже складна й важлива справа: «Термінологія не повстає відразу, а звичайно витворюється самим життям упродовж віків духового життя, потребує державницької традиції для свого усталення» [2, с.376]. Й сьогодні у багатьох терміносистемах більшість термінів має неукраїнське походження, окрім того, спостерігаємо невинуватене вживання іншомовних слів замість давніших питомих українських термінів. Це, ми переконані, применшує цінність української мови у свідомості її носіїв, фахівців певної галузі науки.

Можливо, сучасним науковцям міркування Огієнка щодо вживання лише «рідномовних» слів, зокрема й термінів, видається деякою мірою пуристичним. Наприклад, у статті «Як писати для широких мас» він наголошує: «Чужі слова не збагачують нашої мови, якщо вони не вносять нічого нового... Більше того, уживання таких чужих слів заважає розвитку нашої літературної мови, перешкоджаючи побільшувати свої відповідні слова» [7, с.191]. Або ж застерігає: «... термінів з чужомовних слів нам краще б не вживати й зовсім...». Однак ця категоричність не є позірною. Як пояснює сам науковець, така засада – «щоб термінологія була своя, національна, а не чужомовна» [2, с.378] – панує в усіх слов'янських народів. Окрім того, питома українська основа термінів, фонетичний їх склад слугували важливої меті (вважаємо, ця думка була панівною для поглядів Івана Огієнка) – згуртуванню нації навколо єдиної соборної літературної мови, єдиної вимови та правопису. Водночас, не видається суперечливим висловлювання про вживання інтернаціональної, здебільшого латинської, термінології: «Не бачимо в тому крайньої небезпеки для розвитку нашої культури, – національна наука швидко розвивається й при інтернаціональній термінології – хоч не буде мати вона свого остаточного завершення, що надає їй своя національна термінологія». Але народу, нагадує Огієнко, найкориснішою є наукова термінологія «своя рідномовна, на засадах своєї мови оперта» [5, с.76].

На думку вченого, щоб наука мала національні основи, потрібно створити власну наукову термінологію, яка «сильно збільшує цінність культури народу» [5, с.76].

Отже, необхідно, вважає Іван Огієнко, керуватися такими правилами: 1. Українська термінологія не повинна бути мішаниною різних принципів – формальних, логічних та граматичних, а має будуватися на одній певній засаді. 2. Кожний термін повинен бути створений з такого кореня (незалежно від значення – чи це термін на позначення конкретного предмета чи абстрактного поняття), що існує в живій українській мові. 3. Кожний термін своєю будовою не повинен суперечити законам фонетики та морфології української мови [3, с.101].

Відбиті у працях Івана Огієнка ознаки терміна – точність, однозначність, наявність зафіксованого в словниках, стандартизованого тлумачення – є визначальними для нього й сьогодні. Кожний науковий термін, на думку вченого, має відповідати таким вимогам: «1. Мусить бути створений на рідномовній основі; 2. Мусить найповніше віддавати вложену в нього думку; і 3. Не мусить викликати ще й іншого розуміння» [5, с.76]. Найважливішою вимогою до творення й функціонування термінів Огієнко вважав їхню однозначність: «Звичайно, доводиться сильно пильнувати, щоб свій науковий термін справді легко передавав укладене в нього розуміння й не викликав інших розумінь, бо власне ці розуміння все будуть згадуватись, а тим самим зменшувати ціну терміну (пор. рос. «падеж»: граматичний і «падеж» скота) ... неточний зміст слів, неправильно побудоване речення може довести до ворожнечі, скандалу, суду, страт» [8, с.18].

Штучне творення термінології, на думку Огієнка, не повинне викликати перестороги в науковців, адже неологізми є відповіддю на вимоги життя. «Правдивий письменник (*й науковець* – Н.Л.), дбаючи про красу своєї мови, вживає багато небуденних слів, сміливо і обіруч творить гарні новотвори. Байдуже, що ці сміливі новотвори не всі заціплюються в нашій літературній мові, – новотвори, надто сміливі й удалі, завжди підносять нашого творчого духа й заохочують до подібної праці» [5, с.177]. Новотвори можуть відлякувати своєю незвичністю, але й «нехай письменник не боїться новотворів, як не боїться їх жива народна мова. Аби тільки ці новотвори склалися за духом своєї мови й були зрозумілі» [5, с.178].

Ця думка Івана Огієнка особливо слушно була на початку ХХ століття, на жаль, її відкинули в радянський час. Зокрема розглядаючи діяльність Інституту Української Мови («вельми корисної та необхідної інституції при Київській Академії наук» [2, с.379]) наголошуючи на його винятковій ролі у формуванні й популяризації національної термінології, Іван Огієнко пише: «Але своєю методологією праці, методологією з національного погляду чисто науковою, Інституту Української Мови викликав до себе велике підозрівання російських шовіністів <...> А коли советський уряд року 1943-го остаточно покинув гратися в українізацію, Інститут був зовсім перебудований...» [2, с.379]. Згодом його перейменовано в Інститут мовознавства АН УРСР імені О.О. Потебні, насправді ж, з прикрістю констатує Огієнко, Інститут Наукової Мови як установу скасовано, отже й втрачено засади національного термінотворення, а всі термінологічні словники «понищені і в життя не ввійшли» [2, с.380]. У культурному житті України це була «велика трагедія, і советська влада допильновувала й тепер пильнує виправдати цю подію» [2, с.380]. Натомість запроваджено нову «радянську марксистсько-ленінську лінгвістику», наслідки панування якої в термінотворенні українська наука відчуває й до сьогодні, втративши значний пласт питомо української термінології початку ХХ століття. Зокрема до словників «рекомендовано» не вносити слів, «вигаданих ... українськими націоналістами (як *виробня* або *дільня* в значенні *завод*). Треба вживати такого слова, «яке в сучасному вжитку має загальноприйнятні значення, тотожне із значенням слова-терміна російського, наприклад, *абажур*, а не *дашок*» [Цит. за: 2, с.381]. Натомість науковці мали, начебто, керуватись правилом сучасності й чистоти мови, уникаючи слів, вигаданих «в душі народної мови», вживаних «серед відсталих шарів населення». Насправді, як слушно спостеріг Огієнко, «навмисне закріплюються російські налетілості на українську мову» [2, с.381], адже українська термінологія мала за основу рідну мову, а російська «здавна будується інтернаціональної основи» [2, с.380].

«Для одного народу – одна наукова термінологія» [5, с.75], – проголошував у своїх працях Іван Огієнко й дотримувався цього принципу. Переконливо доводив, що спільна наукова термінологія є неабияк корисною для народу, адже звільняє учених від важкої праці завжди виробляти терміни й уможливає їх повноцінну працю у своїй науці: «... єдність наукової термінології конче необхідна для кожного народу, бо допомагає розвитку науки й витворює корисне почуття одности народу <...> Єдність наукової термінології – це сильний двигун розвитку науки, а тим самим і культури народу» [5, с.76].

Усталений термін, на думку Огієнка, є всенациональним добром не лише для вчених, але й для цілого народу. Він легше й глибше сприймається, що забезпечує зростання культури нації. Навіть якщо термінологія недосконала, вона має змогу розвиватись. Але важливо, щоб термінологія була єдиною (одною): «... недотримання цієї вимоги сильно шкодить моральному розвитку літературної мови» [5, с.76].

Сталість термінології, як і сталість правопису, має всенаціональне значення. Вдало створена національна термінологія надзвичайно корисна для науки, бо уможливило глибше розуміння наукових праць, сприяє швидшому поширенню наукових ідей, є запорукою розвитку культури народу. Огієнко простежує зв'язок термінології й інтелектуального життя нації: 1) у кожного народу, який має свою історію, який має право на існування, та чи інша виробленість наукової термінології свідчить про його культурно-освітній зріст, його; культурне становище; 2) не може бути науки, «раз на вислів її недостає термінів» [6].

Українська навчальна термінологія, зокрема мовознавча, стає предметом зацікавлення науковця. В «Історичному словнику граматичної термінології» (1908) Огієнко, порівнюючи сформованість природничої терміносистеми і мовознавчої, щодо останньої писав: «Коли терміни лікарські або ботанічні ми сливе що цілком маємо в народі, – їх тільки треба там пильніше пошукати, – то граматичної термінології, через абстрактність самої науки, у народа не маємо. В народній мові ми знайдемо терміни горлянка, бешиха, півоня, але термінів для *subjectum*, або назв відмінків ми не знайдемо. Виходить, що авторь граматки повинен сам витворити граматичні терміни» [3]. На думку вченого, саме науковці, фахівці певної галузі і мовознавці, повинні дбати про формування питомо національної термінології: «Перші слідкують за тим, щоби новий термін відповідав своєму призначенню; другі пильнують, щоби нововведений термін відповідав своїми вимовою й формою правилам нашої народної мови». Іван Огієнко упорядковує «Історичний словник граматичної термінології «, щоби словами, «зібрати до купи, – за його словами, – все те по часті термінології, що ми знаходимо в рідній граматичній літературі» [3]. Огієнко залучив 77 джерел фактичного матеріалу, охопивши майже всі граматика, починаючи з «Адельфотесу» (1591) і закінчуючи «Українською граматикою» Є. Тимченка та «Короткою українською граматикою для шкіл» Г. Шерстюка (1907). Окрім термінів граматик, вчений залучає до словника мовознавчу термінологію (поняття з фонетики, морфології, синтаксису тощо), вживану в статтях М. Левченка, О. Партицького, І. Павлусевича. Це дало змогу встановити рівень наукового осмислення структури української мови початку ХХ століття. Оптимізму ученому на ниві національного термінотворення додавало й те, що згодом, після 1917 року, «по цілій Україні постають усякі гуртки та комісії, що пильно займаються складанням найрізніших термінологічних словників. Почала працювати українська школа, а вона голосно вимагала наукової термінології. Її вимагали й різні державні установи, що постали з того часу» [2, с.376-377].

Нагальною на той час проблемою було створення і видання підручників, зокрема шкільних, а отже, інтелігенція (мовознавці й учителі) мала подбати про пошук найбільш вдалих українських термінів для підручників. Про це писав І. Огієнко у статті «Рідна мова в українській школі»: «Однаковість, єдність граматичної термінології має велику вагу. Цю ріжнотерміністність... ще можна було зносити, коли граматики не ставала шкільним підручником. Отже, з того часу, як українська граматики піде до школи, ми повинні всіма силами дбати аби скрізь заводили однакову термінологію». Учений обґрунтував цю думку: а) єдність шкільної термінології: граматичної, математичної, природничої та ін. по школах, у підручниках і в наукових статтях необхідна насамперед; недотримання цієї вимоги сильно шкодить моральному розвитку літературної мови; б) цілий народ мусить пильно дбати, щоб його шкільна термінологія конче усталася й тим самим стала культурним доробком усієї нації; без найконечнішої потреби не вільно міняти шкільної термінології; в) з

бігом часу можна міняти тільки другорядні невдалі шкільні терміни, завжди пам'ятаючи, що для розвитку культури національної свідомості народу стократ корисніше мати одну, хоч і не досконалу, але соборну термінологію, аніж термінології індивідуальні (особисті), хоч би й ліпші [5, с.76-77]. Прикро, що настанови Огієнка стосовно національної шкільної термінології згодом у «советській» Україні тлумились як буржуазні, націоналістичні й були відкинуті.

Актуальними й цікавими сьогодні видаються погляди науковця щодо творення спортової термінології, яка також вимагає до себе спеціальної уваги, постійного звіряння зі словниками, повсякчасного поновлення в пам'яті значення потрібних слів, найменувань. Основний принцип – «одности» термінології – має бути незмінним. Як спостеріг Івана Огієнко, «не вільно робити так, як це маємо тепер: кожний спортовий журнал має свою термінологію». Й застеріг; «З анархією спортової термінології давно вже час покінчити. Не забуваймо, що всяка анархія – правописна, термінологічна чи мовна – тягне за собою й анархію духову, найбільшого ворога недержавного народу» [5, с.49].

Пильну увагу вченого до формування спортової термінології можемо пояснити насамперед тим вагомим значенням, якого надавав Огієнко спортовим організаціям, з-поміж інших, у гартуванні національного духу: «В здоровому тілі – здоровий дух. Але нехай кожен спортовець пильнує, щоб дух цей був національний, найкорисніший для служби своєму народові, а для цього добре знання своєї літературної мови – найперша умова» [5, с.66].

Й сьогодні твердження Івана Огієнка є цінним. Зокрема сучасна дослідниця О. Боровська встановила, що в сучасній українській термінології з фізичної культури та спорту значним є переважання інтернаціональних та запозичених термінів щодо національних [1]. Кількісне співвідношення становить 70% до 30%. Поповнення основного масиву термінів здійснюється через пряме запозичення з інших мов чи калькування. Виявляючи динаміку розвитку співвідношення національних та інтернаціональних термінів галузі, авторка спостерегла, що частка інтернаціональних та запозичених термінів зростає. Припускаємо, що обумовлений цей процес не завжди об'єктивними причинами – відсутністю у сучасній терміносистемі українських відповідників до нових запозичених понять (наприклад, керлінг, аквабайк), а часто модою на «іншомовізм» (особливо в сучасних спортивних ЗМІ) або ж просто недбалістю мовців у слововживанні. Звичайно, удосконалення спортивних назв вимагає взаємодії інтернаціональних та національних компонентів. Однак, погоджуємося з думкою О. Боровської, помірні тенденції творення термінів автентичними засобами є обґрунтованими та виправданими в подальшому розвитку спортивної термінології [1].

Про це ще на початку ХХ століття писав Іван Огієнко, наполягаючи: «Усі спортові організації мусять пильно дбати про добрий розвиток своєї фахової рідномовної термінології... Спортові організації мусять встановити відзнаку для своїх членів за добре знання своєї соборної літературної мови і вимови та соборного правопису» [5, с.66].

Такі спроби здійснено в Наддністрянській Україні на початку ХХ століття. У 20-30-х науковці І. Боберський (педагог, лідер спортивно-гімнастичного руху Галичини), Б. Кобилянський та ін., прагнучи збільшити частку національних спортових термінів, дибрали поняття, які б не були звичайним перекладом запозичених, їхнім калькуванням, а повною мірою відбивали тлумачення слова. Тоді виникли, наприклад, такі терміни і словосполучки: відбиванка (волейбол), кошиківка (баскетбол), гаківка (хокей), копаний м'яч (футбол), скічня (трамплін) та ін. Однак, одні з них не прижились через обмеженість ужитку,

діалектність (брама – ворота, брамкар – воротар). Як спостеріг Огієнко, «наддністрянська наукова термінологія повставала в зовсім відмінній культурній» [2, с.376]. Інші ж, цілком слухні, терміни невинувато сьогодні забуті, бо вилучені з української терміносистеми радянською наукою з огляду на їхню (як і чимало інших наукових термінів цього періоду) «націоналістичність».

Отже, засади творення національної термінології, які визначив Іван Огієнко, й сьогодні є цінним для науки. Сформована на питомій лексичній, «рідномовній» основі термінологія є найближчою для носія мови, а зрозумілий широкій аудиторії читачів науковий стиль формує культуру усього народу. Варто пам'ятати про це й сучасним науковцям та педагогам.

Список використаних джерел:

1. Боровська О.В. Співвідношення національних та інтернаціональних термінів в українській термінології галузі фізичної культури та спорту : автореф. дис. ... канд. фіз. виховання і спорту : спец. 24.00.02 «Фізична культура, фізичне виховання різних груп населення»/ О.В. Боровська. – Львів, 2003. – 20 с.
2. Огієнко І. Інститут Української Наукової Мови в Києві / І. Огієнко (Митрополит Іларіон); упоряд., автор передм. і коментарів М. С. Тимошик. – 2-е вид., випр. // Історія української літературної мови. – К. : Наша культура і наука, 2004. – С. 375-384.
3. Огієнко І. Історичний словник української граматичної термінології з передмовою про історію розвитку її / І. Огієнко // Записки Українського наукового товариства у Києві. – К., 1908. – Кн. I. – С. 94-129.
4. Огієнко І. Історія української літературної мови / І. Огієнко (Митрополит Іларіон); упоряд., автор передм. і коментарів М.С. Тимошик. – 2-е вид., випр. – К. : Наша культура і наука, 2004. – 436 с.
5. Огієнко І. Наука про рідномовні обов'язки / Іван Огієнко (Митрополит Іларіон); упоряд., автор передм. і коментарів М.С. Тимошик // Рідна мова. – К. : Наша культура і наука, 2010. – С. 33-89.
6. Огієнко І. Правопис і граматична термінологія / І. Огієнко // Рідна мова. – 1937. – Ч. II – С. 417-423.
7. Огієнко І. Рідна мова / І. Огієнко (Митрополит Іларіон); упоряд., автор передм. і коментарів М.С. Тимошик. – К. : Наша культура і наука, 2010. – 436 с.
8. Огієнко І. Словник правничої мови / І. Огієнко // Рідна мова. – 1933. – Січень.

The article presents the analysis of the linguistic views of Ivan Ogienko on the formation of the Ukrainian national terminology. Scientist proved, that speaker better understand terminology, which was formed on the basis of native language. Scientific style, which is understood by most readers, creates a culture of the whole nation. Ogienko put forward such demands to the term: it must come from the mother tongue; fully reflect the essence of the concept; have a single meaning.

Key words: term, terminology, national terminology, sports term, scientific language.

Отримано: 12.10.2015 р.